DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl-06-11-53 Pages: 645-657

Oriental Journal of History, Politics and Law

ORIENTAL JOURNAL OF HISTORY, POLITICS AND LAW

journal homepage:
https://www.supportscience.uz/index.php/ojhpl

NOTATION IN UZBEK NATIONAL INSTRUMENTAL AND VOCAL ART: ADVANTAGES AND LIMITATIONS

Tohirjon Nurmamatovich Shokirov
Associate Professor, Fergana State University,
Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences
Fergana, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: notation, Uzbek national music, maqom, Shashmaqom, oral tradition, master–apprentice transmission, microtonal intervals, descriptive transcription.

Received: 21.11.26
Accepted: 22.11.26
Published: 23.11.26

Abstract: The article examines how notation entered Uzbek national instrumental and vocal art and what it has given to this orally transmitted tradition and what it cannot record. Published scores, maqom studies and ethnomusicological works are analysed with historical-comparative, systemic and typological methods; Charles Seeger's distinction between prescriptive and descriptive music writing serves as the main criterion. Three stages are identified: the nineteenth-century Khorezmian tanbur notation, the scholarly transcription of the 1920s–1970s (V. Uspensky, V. Belyaev, Yunus Rajabiy, F. Karomatov), and the present educational and digital stage, supported by Presidential Resolution PQ-3391 of 2017 and the International Maqom Art Forum. A parameter-based assessment shows that staff notation reliably fixes form, mode, usul cycles and the main melodic line, while microtonal intonation, ornamentation, timbre, rhythmic freedom and the features of the Bukhara, Khorezm and Fergana–Tashkent schools are recorded only partially. The author proposes a model in which the score serves as the skeleton of performance and is supplemented by the master's live example, variant editions, audio and video recordings and digital archives.

O'ZBEK MILLIY CHOLG'U VA XONANDALIK SAN'ATIDA NOTALASHTIRISH: AFZALLIKLAR VA CHEKLOVLAR

Tohirjon Nurmamatovich Shokirov
Farg'ona davlat universiteti dotsenti,

falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Farg‘ona, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: notalashtirish, o‘zbek milliy musiqasi, maqom, Shashmaqom, og‘zaki an’ana, ustoz-shogird, mikrointervallar, tavsifiy yozuv.

Annotatsiya: Maqolada nota yozuvining o‘zbek milliy cholg‘u va xonandalik san’atiga kirib kelishi, uning og‘zaki an’anaga bergan imkoniyatlari va qayd eta olmaydigan jihatlari tahlil qilinadi. Nashr etilgan nota to‘plamlari, maqomshunoslik va etnomusiqashunoslik asarlari tarixiy-qiyosiy, tizimli va tipologik usullarda o‘rganiladi, asosiy mezon sifatida Ch. Sigerning ko‘rsatmali va tavsifiy yozuv haqidagi ajratmasi olinadi. Notalashtirishning uch bosqichi ajratiladi: XIX asrdagi Xorazm tanbur chizig‘i, 1920–1970-yillardagi ilmiy qayd etish (V. Uspenskiy, V. Belyayev, Yunus Rajabiy, F. Karomatov) va 2017-yildagi PQ-3391-son qaror hamda Xalqaro maqom san’ati anjumani yangi turtki bergan hozirgi ta’limiy-raqamli bosqich. Musiqiy parametrlar bo‘yicha baholash besh chiziqli nota shakl, lad, usul davrlari va asosiy kuy chizig‘ini ishonchli qayd etishini, mikrointervallar, bezaklar, tembr, ritmik erkinlik hamda Buxoro, Xorazm va Farg‘ona-Toshkent ijro maktablari xususiyatlari esa qisman aks etishini ko‘rsatadi. Muallif nota matnini ijro “skeleti” deb biluvchi va uni ustoz ijrosi, variantli nashrlar, audio-video yozuvlar hamda raqamli arxivlar bilan to‘ldiruvchi modelni taklif etadi.

НОТАЦИЯ В УЗБЕКСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ИНСТРУМЕНТАЛЬНОМ И ВОКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ: ПРЕИМУЩЕСТВА И ОГРАНИЧЕНИЯ

Тохиржон Нурмаматович Шокиров
доцент Ферганского государственного университета,
доктор философии (PhD) по философским наукам
Фергана, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: нотация, узбекская национальная музыка, макам, Шашмаком, устная традиция, устоз-шогирд, микроинтервалы, дескриптивная запись.

Аннотация: В статье рассматривается, как нотная запись вошла в узбекское национальное инструментальное и вокальное искусство, какие возможности она дала устной традиции и чего не может зафиксировать. Изданные нотные сборники, труды по макомоведению и этномузыкологии изучаются историко-сравнительным, системным и

типологическим методами; основным критерием служит разграничение предписывающей и описательной записи, предложенное Ч. Сигером. Выделены три этапа нотации: хорезмская танбурная нотация XIX века, научная фиксация 1920–1970-х годов (В. Успенский, В. Беляев, Юнус Раджаби, Ф. Кароматов) и современный учебно-цифровой этап, получивший новый импульс благодаря постановлению Президента ПП-3391 от 2017 года и Международному форуму искусства макома. Параметрический анализ показывает, что пятилинейная нотация надёжно фиксирует форму, лад, циклы усулей и основную мелодическую линию, тогда как микроинтервалы, орнаментика, тембр, ритмическая свобода и особенности бухарской, хорезмской и ферганско-ташкентской школ отражаются лишь частично. Автор предлагает модель, в которой нотный текст выступает «скелетом» исполнения и дополняется живым примером устоза, вариантными изданиями, аудио- и видеозаписями и цифровыми архивами.

Kirish. O‘zbek milliy musiqasi asrlar davomida, asosan, og‘zaki an’anada yashab kelgan. Maqom, doston, katta ashula, cholg‘u kuylari va usullar ustozdan shogirdga bevosita, eshitish va takrorlash orqali o‘tgan. Bu tizimda ijrochi merosni tashuvchi ham, uni har safar qaytadan jonlantiruvchi ijodkor ham hisoblangan. Shu sababli asar yagona qat’iy matn ko‘rinishida emas, ijrochi mahorati va ijro vaziyatiga bog‘liq holda o‘zgarib turadigan jarayon sifatida mavjud bo‘lgan.

XX asrning 20-yillaridan boshlab bu merosni Yevropa nota yozuvida qayd etish ishi izchil yo‘lga qo‘yildi. Nota to‘plamlari konservatoriya va musiqa maktablarida o‘qitish, xalq cholg‘ulari orkestrlari repertuarini shakllantirish va bastakorlik ijodi uchun asos bo‘ldi. Ayni paytda nota yozuvi milliy musiqaning bir qator ichki xususiyatlarini to‘liq aks ettira olmasligi ham ma’lum bo‘ldi: mikrointervalli intonatsiya, bezaklar, improvizatsion erkinlik va mahalliy ijro uslublari qog‘ozda soddalashgan ko‘rinishda qoldi.

Masalaning dolzarbligi bir necha omil bilan bog‘liq. Shashmaqom 2003-yilda YUNESKO tomonidan insoniyat og‘zaki va nomoddiy merosining durdonasi deb e’lon qilingan, 2008-yilda esa O‘zbekiston va Tojikiston nomidan Nomoddiy madaniy merosning reprezentativ ro‘yxatiga kiritilgan [1]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi PQ-3391-son

qarori maqom san’atini yanada rivojlantirish, uni o‘qitish tizimini takomillashtirish va meros namunalarini to‘plab, nashr etish vazifalarini belgilab berdi [2]. Bu vazifalarni bajarishda nota yozuvi, audio-video qayd va an’anaviy ustoz-shogird tizimi o‘rtasidagi nisbatni to‘g‘ri belgilash amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek milliy cholg‘u va xonandalik san’atida notalashtirishning afzallik va cheklovlarini musiqiy parametrlar kesimida aniqlash hamda ularni uyg‘unlashtirish modelini asoslashdan iborat. Shu maqsadda quyidagi savollarga javob izlandi: notalashtirish qanday tarixiy bosqichlarni bosib o‘tgan? Nota yozuvi qaysi musiqiy parametrlarni ishonchli qayd etadi va qaysilarini yo‘qotadi? Cholg‘u turlari va xonandalikda bu ta’sir qanday farqlanadi? Notani og‘zaki an’ana bilan qanday birlashtirish mumkin?

Ishning ilmiy yangiligi shundaki, notalashtirish ta’siri birinchi marta parametrlar bo‘yicha (shakl, lad, usul, kuy chizig‘i, intonatsiya, bezak, tembr, ritmik erkinlik, mahalliy uslub) jadval shaklida baholanadi, tarixiy bosqichlar esa Ch. Sigerning ko‘rsatmali va tavsifiy yozuv tushunchalari asosida tasniflanadi.

Adabiyotlar sharhi. O‘zbek musiqasini yozuvda qayd etish va o‘rganish ishi XX asrning birinchi choragida jadal boshlangan. Bu davrda Bekjon Rahmon o‘g‘li va Muhammad Yusuf Devonzodaning “Xorazm musiqiy tarixchasi” risolasi (1925) [3] hamda Abdurauf Fitratning “O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi” asari [4] yaratildi. “Tarixcha” Xorazm musiqa an’analarini, jumladan, maqom ijrochiligi va ijrochilar haqidagi ma’lumotlarni ilk bor yozma shaklga keltirgan; Sh. Abdullayeva uni Xorazm tanbur chizig‘ini o‘qish va mahalliy musiqiy atamalarni o‘rganish uchun muhim manba deb baholaydi [5]. Fitrat asari maqomlarning kelib chiqishi, tuzilishi va ijrochilik an’anasi haqidagi milliy musiqashunoslikdagi dastlabki tizimli asarlardan biridir.

V.A. Uspenskiyning “Shashmaqom” nota to‘plami [6] Buxoro maqomlarining Yevropa nota yozuvidagi birinchi to‘liq qaydi hisoblanadi. V.M. Belyayevning “Музыкальные инструменты Узбекистана” kitobi [7] cholg‘ularning tuzilishi, sozlanishi va ijro imkoniyatlarini tasvirlab, cholg‘ushunoslikka asos soldi. F. Karomatovning o‘zbek cholg‘u musiqasiga bag‘ishlangan monografiyasi [8] cholg‘u merosini janr va mahalliy uslublar bo‘yicha tizimlashtirdi.

Yunus Rajabiy rahbarligida tayyorlangan olti jildli “Shashmaqom” nashri [9] maqomlarni ta’lim va ijro amaliyotiga keng olib kirdi. O. Matyoqubovning “Maqomot” monografiyasi [10] Shashmaqomning tuzilishi, lad va usul asoslarini zamonaviy maqomshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. O. Matyoqubov va H. Pauersning Xorazm tanbur chizig‘iga bag‘ishlangan maqolasi [11] an’anaviy yozuv tizimining vazifasi va chegaralarini ochib beradi.

Xorijiy etnomusiqashunoslikda og‘zaki an’anadagi musiqani yozuvda qayd etish muammosi alohida yo‘nalish sifatida shakllangan. Ch. Siger ko‘rsatmali (preskriptiv) va tavsifiy (deskriptiv) yozuvni ajratib, ularning maqsadi turlicha ekanini ko‘rsatgan [12]. B. Nettl transkripsiyani tadqiqotchi talqinining bir shakli deb biladi [13], M. Xud esa etnomusiqashunosning dala ishida nota bilan bir qatorda boshqa qayd vositalaridan foydalanish zarurligini asoslagan [14]. T. Levin [15] hamda T. Levin, S. Daukeyeva va E. Ko‘chumqulova tahriri ostidagi jamoaviy asar [16] Markaziy Osiyo musiqasining XX asrdagi institutsional rivoji, jumladan, konservatoriya va orkestr tizimining shakllanishini ko‘rib chiqadi. I. Ikramovning maqolasi [17] Uspenskiy yozuvlarining yaratilish sharoiti va ahamiyatini yoritadi.

Shunday qilib, notalashtirish tarixi va maqom nazariyasi yaxshi o‘rganilgan. Biroq notaning o‘zbek cholg‘u va xonandalik san’atiga ta’sirini musiqiy parametrlar bo‘yicha qiyosiy baholash va shu asosda notani og‘zaki an’ana bilan birlashtirish modelini taklif etish masalasi alohida tadqiqot sifatida kam yoritilgan. Ushbu maqola shu bo‘shliqni qisman to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega. Material sifatida o‘zbek musiqasi tarixi va nazariyasiga oid ilmiy asarlar, maqom nota to‘plamlari, cholg‘ushunoslik ishlari hamda etnomusiqashunoslikdagi transkripsiya muammolariga doir xorijiy tadqiqotlar tanlab olindi. Manbalar uchta mezon bo‘yicha saralandi: o‘zbek yoki Markaziy Osiyo musiqasiga bevosita aloqadorligi; nota yozuvi, transkripsiya yoki og‘zaki an’ana masalasini yoritishi; ilmiy nashr sifatida e’tirof etilganligi.

Tarixiy-qiyosiy usul notalashtirish bosqichlarini ajratish va solishtirishda, tizimli tahlil nota yozuvining alohida musiqiy parametrlarga ta’sirini baholashda, tipologik usul esa yozuv turlarini Siger ajratmasi asosida tasniflashda qo‘llandi. Nazariy asos sifatida ko‘rsatmali yozuv (ijrochiga nimani chalish kerakligini ko‘rsatadi) va tavsifiy yozuv (yangragan ijroni iloji boricha batafsil qayd etadi) tushunchalari olindi [12].

Tahlil uch bosqichda olib borildi. Avval tarixiy ma’lumotlar tizimlashtirildi. So‘ng to‘qqizta musiqiy parametr bo‘yicha nota yozuvida saqlanish darajasi uch pog‘onali shkalada (yuqori, qisman, past) sifat jihatdan baholandi. Oxirida natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Baholash miqdoriy o‘lchovga emas, adabiyotlardagi kuzatishlar va nota matnlarini ijro an’anasi bilan qiyoslashga tayanadi; bu tadqiqotning cheklovi sifatida muhokamada alohida ko‘rsatilgan.

Tahlil va natijalar. Tahlil o‘zbek musiqasida notalashtirishning uch bosqichini ajratish imkonini berdi.

Birinchi bosqich an’anaviy yozuv tizimlari bilan bog‘liq. XIX asrning so‘nggi choragida Xivada tanbur uchun maxsus tabulatura yaratilgan bo‘lib, ijrochilar uni “tanbur chizig‘i” deb

ataganlar. Bu yozuvda Xorazm maqomlarining qisqartirilgan matni tanbur pardalariga mos holda qayd etilgan [11]. Tanbur chizig‘i og‘zaki an’anada tarbiya topgan musiqachiga mo‘ljallangan: u kuyning yo‘nalishi va pardalar tartibini eslatadi, bezak va ritmning tafsilotlarini esa ijrochining xotirasi va ustoz ko‘rsatmasiga qoldiradi. Siger tasnifi bo‘yicha bu yozuv ko‘rsatmali turga mansub va og‘zaki an’ananing o‘rnini bosmaydi, uni qo‘llab-quvvatlaydi. 1924-yilda V. Belyayev Londonda nashr etiladigan “The Sackbut” jurnalida bu tizim haqida maqola e’lon qilib, uni xalqaro ilmiy jamoatchilikka tanishtirgan [11].

Bu yozuv Xiva xonligida XIX asr oxirida maqom ijrochiligi saroy muhitida tizimli shakl olgan davrda paydo bo‘lgan. “Xorazm musiqiy tarixchasi”da shu davr ijrochilari, maqomlarning tarkibi va mahalliy atamalar haqida ma’lumot berilgani tufayli tanbur chizig‘ini bugun o‘qish va talqin qilish mumkin bo‘lmoqda [3; 5]. Demak, an’anaviy yozuv tizimining o‘zi ham og‘zaki bilim bilan birga yashagan: yozuvni o‘qish kaliti ustozning tushuntirishida va ijrochilik muhitida saqlangan. Bu xulosa keyingi bosqichlar uchun ham ahamiyatli, chunki har qanday nota matni uni yaratgan an’ana bilan aloqasini yo‘qotsa, to‘g‘ri o‘qilishi qiyinlashadi.

Ikkinchi bosqich Yevropa nota yozuvining kirib kelishi va ilmiy qayd etish davridir. 1922–1923-yillarda V.A. Uspenskiy Buxoroda ustozlar Ota Jalol va Ota G‘iyos ijrosidan Shashmaqomni notaga oldi. Bu ishni Buxoro Xalq Sovet Respublikasining maorif noziri Abdurauf Fitrat qo‘llab-quvvatlagan va unga shaxsan rahbarlik qilgan; to‘plam 1924-yilda nashr etilgan [6; 17]. Keyingi o‘n yilliklarda V. Belyayev cholg‘ularni [7], F. Karomatov cholg‘u merosini [8] tizimli o‘rgandi. Yunus Rajabiy ko‘p jildli “O‘zbek xalq musiqasi” turkumi ustida ishladi, 1966–1975-yillarda esa olti jildli “Shashmaqom” nashri Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llari ilovasi bilan chop etildi [9]. Bu davr yozuvlari asosan ko‘rsatmali xarakterga ega bo‘lsa-da, ularda tavsifiy unsurlar ham bor: muayyan ustoz ijrosi qayd etilgan, ayrim bezaklar belgilangan.

Uchinchi bosqich ta’limiy va raqamli davrni o‘z ichiga oladi. Konservatoriya, san’at kollejlari va musiqa maktablari dasturlarida nota savodi majburiy fanga aylandi, Shashmaqom, katta ashula va cholg‘u asarlari ko‘plab o‘quv nashrlarida e’lon qilindi. So‘nggi yillarda nota muharrirlari, audio-video yozuvlar va raqamli arxivlar nota yozuvini to‘ldirmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3391-son qarorida maqom namunalarini yozib olish, nashr etish va o‘qitish tizimini takomillashtirish vazifalari belgilandi [2]. Shu qaror bilan Shahrisabz shahrida har ikki yilda Xalqaro maqom san’ati anjumanini o‘tkazish tartibi joriy etildi; birinchi anjuman 2018-yil 6–10-sentabrda bo‘lib o‘tdi [2]. Anjuman turli mamlakatlardagi maqom ijrochilari va tadqiqotchilarini bir maydonda jamlab, bir an’ananing turli ijro talqinlarini jonli eshitish va qiyoslash imkonini beradi. Bu esa nota matnini ijro bilan birga o‘rganish g‘oyasiga davlat darajasida mustahkam asos yaratadi. Bosqichlarning umumiy tavsifi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. O‘zbek musiqasida notalashtirish bosqichlari (muallif tasnifi)

Bosqich	Davr	Asosiy namunalar	Yozuv turi (Siger bo‘yicha)	Asosiy vazifasi
An’anaviy yozuv	XIX asrning so‘nggi choragi	Xorazm tanbur chizig‘i	Ko‘rsatmali, qisqartirilgan	Ijrochi xotirasiga tayanch
Ilmiy qayd etish	1920–1970-yillar	V. Uspenskiy, V. Belyayev, Yu. Rajabiy, F. Karomatov	Asosan ko‘rsatmali, tavsifiy unsurlar bilan	Merosni yozma shaklda saqlash va nashr etish
Ta’limiy-raqamli	XX asr oxiridan hozirgacha	O‘quv nashrlari, nota muharrirlari, audio-video arxivlar	Ko‘rsatmali yozuv va tavsifiy qayd birgalikda	Ommaviy ta’lim, arxivlash, xalqaro tanishtirish

Notalashtirishning cholg‘u ijrochiligiga ta’siri har bir cholg‘uning tuzilishi va ijro texnikasi bilan bog‘liq. Dutor, tanbur, rubob kabi torli cholg‘ularda tovush balandligi parda joylashuvi va chap qo‘l holatiga bog‘liq. Bir xil notani turli pardada, turlicha tembr va bezak bilan chalish mumkin, nota esa bu tanlovni ko‘rsatmaydi. Belyayev ta’kidlaganidek, cholg‘uning sozlanishi va pardalar tartibi uning musiqiy imkoniyatlarini belgilaydi [7]; demak, pardalarni nota talabiga moslab o‘zgartirish ladning o‘ziga ham ta’sir qiladi.

Doira ijrosida muammo boshqacha ko‘rinishga ega. Usul (ritmik davr) faqat zarblar uzunligi bilan emas, zarb turi bilan ham belgilanadi: qo‘l holati, doiraning qaysi joyiga urilishi va hosil bo‘ladigan tembr usulning o‘ziga xosligini yaratadi. Doirachilar usullarni an’anaviy ravishda maxsus bo‘g‘in-ifodalar yordamida og‘zaki o‘rgatadi. Oddiy ritmik yozuv bu tafovutlarni yetarli ifodalamaydi, shu sababli doira uchun zarb turini ko‘rsatuvchi belgilar yoki izohli yozuv qo‘llash maqsadga muvofiq. Nay va surnay kabi puflama cholg‘ularda nafas, tovushning bir balandlikdan ikkinchisiga siljishi va bezaklar nota yozuvida deyarli aks etmaydi.

Xonandalik san’atida masala yanada murakkab. Shashmaqom olti maqomdan (Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq) iborat bo‘lib, har biri cholg‘u bo‘limi (Mushkilot) va ashula bo‘limi (Nasr)ga ega. Nasr bo‘limi Saraxbor, Talqin, Nasr, Ufor kabi sho‘balarni o‘z ichiga oladi [10]. Bu keng shaklni to‘liq notada qayd etish katta mehnat talab qilgan. Biroq maqom ijrosining muhim sifatlari, ya’ni ovozning avjga ko‘tarilish uslubi, nafas bilan ishlash, so‘z va ohang munosabati, usul ichida erkin harakatlanish nota matnidan tashqarida qolgan. Katta ashula va Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llarida ham shunday holat kuzatiladi: bir kuyni turli xonandalar boshqa-boshqa ritmik erkinlik, tessitura va bezak bilan ijro etadi, nota matni esa ulardan faqat birini aks ettiradi.

Uspenskiy yozuvlari tarixi bu muammolarning ilk davrdayoq sezilganini ko‘rsatadi. Notaga olish ishiga Fitrat shaxsan rahbarlik qilgan, nota matni esa an’ana tashuvchilari bo‘lgan ustozlar ijrosi asosida tayyorlangan [17]. Bu holat dastlabki ilmiy yozuvlarning ham og‘zaki

an’ana tashuvchilari bilan hamkorlikda yaratilganini, yozuv va ijro bir-biridan ajratilmaganini ko‘rsatadi. Keyinchalik nota nashrlari o‘quv amaliyotiga kirib, ijrochilar ularni ustoz ijrosisiz mustaqil o‘rgana boshlaganda, yozuvning chegaralari yaqqolroq namoyon bo‘ldi.

Yunus Rajabiy nashrlari bu jihatdan alohida o‘rin tutadi. Rajabiy maqomlarni tashqaridan kuzatuvchi sifatida emas, an’ana ichida tarbiya topgan ijrochi va bastakor sifatida notaga olgan. Shu sababli uning nashrlarida sho‘balarning tuzilishi va usullari ijrochilik tajribasi asosida qayd etilgan, Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llari ham ilova sifatida berilgan [9]. Rajabiy tajribasi notalashtirishning sifati ko‘p jihatdan yozuvchining an’anani qanchalik chuqur bilishiga bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Notalashtirishning afzalliklari quyidagilarda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, nota yozuvi merosni saqlash vositasidir. Og‘zaki an’anada har bir ustozning hayotdan o‘tishi bilan noyob kuy variantlarining yo‘qolish xavfi mavjud edi. Uspenskiy Ota Jalol va Ota G‘iyos ijrosini qayd etgani [6; 17] yoki Rajabiy nashrlari [9] bu variantlarni keyingi avlodlar uchun saqlab qoldi. Ikkinchidan, nota ta’lim imkoniyatlarini kengaytirdi. Ustoz-shogird tizimi bir vaqtda kam sonli shogird bilan ishlashga imkon bersa, nota savodi guruh bilan ishlash, mustaqil o‘rganish va ijrochilik darajasini baholashni osonlashtirdi. Dutor, tanbur, rubob, nay va doira uchun o‘quv qo‘llanmalar va etyudlar shu asosda yaratildi.

Uchinchidan, nota ansambl va orkestr ijrochiligining sharti bo‘ldi. Xalq cholg‘ulari orkestri va ko‘p ovozli ishlanmalar yagona partituraga tayanadi, o‘nlab ijrochining uyg‘un chalishi nota yozuvisiz amalda mumkin emas [15]. Milliy mavzulardan simfonik va xor asarlarida foydalanish ham nota orqali yo‘lga qo‘yilgan. To‘rtinchidan, yozilgan matn ilmiy tahlil uchun qulay: u shakl, lad, usul va kuy rivojlanishi qonuniyatlarini ko‘rib tahlil qilish, turli ijrochilar variantlarini taqqoslash imkonini beradi [10]. Nota nashrlari bastakorlik asarlarida mualliflik huquqini rasmiylashtirish va merosni xalqaro miqyosda tanishtirishni ham osonlashtiradi.

Cheklovlar ham aniq. Eng asosiysi Yevropa nota yozuvining o‘n ikki pog‘onali temperatsiyalangan tizimga asoslanganligi bilan bog‘liq. Maqom ijrosida ayrim lad pog‘onalari bu tizimga to‘liq mos kelmaydi va ohang yo‘nalishiga qarab biroz o‘zgarib turadi. Besh chiziqli nota bunday nozik balandliklarni aniq ifodalay olmaydi, natijada kuy yaqin temperatsiyalangan tovushlarga moslashadi. Bu holat, ayniqsa, cholg‘u pardalari yoki ijro uslubi nota talabiga moslab o‘zgartirilganda seziladi.

Ikkinchi cheklov improvizatsiya bilan bog‘liq. Maqom ijrochisi ma’lum doirada kuyni rivojlantiradi, temp, ritmik erkinlik va bezaklarni o‘zi tanlaydi. Nota matni esa bu o‘zgaruvchanlikni yagona “to‘g‘ri” variantga aylantiradi. Ijrochi nota matniga haddan ziyod bog‘lanib qolsa, eshitib o‘rganish qobiliyati va ijodiy erkinlik susayishi mumkin. Uchinchi cheklov mahalliy uslublarga tegishli. Buxoro, Xorazm va Farg‘ona-Toshkent ijro maktablarining

xususiyatlari yagona nota nashrida birlashtirilsa, ular o‘rtasidagi farqlar xiralashadi. Nettl ta’kidlaganidek, har qanday transkripsiya qayd etuvchining tanlovini aks ettiradi va shu ma’noda talqin hisoblanadi [13].

Tahlil natijalari musiqiy parametrlar kesimida 2-jadvalda umumlashtirildi.

2-jadval. Musiqiy parametrlarning nota yozuvida saqlanish darajasi va to‘ldiruvchi vositalar (muallif baholashi)

Musiqiy parametr	Saqlanish darajasi	Asosiy sabab	To‘ldiruvchi vosita
Shakl va tuzilma (sho‘balar, jumla chegaralari)	Yuqori	Nota bo‘limlar va takrorlarni aniq ko‘rsatadi	Talab etilmaydi
Lad asosi va kuy chizig‘i	Yuqori	Asosiy pog‘onalar nota orqali qayd etiladi	Lad izohlari
Usul davri	Yuqori	Zarb uzunliklari ritmik yozuvga mos	Zarb turini ko‘rsatuvchi belgilar
Ritmik erkinlik, rubato	Qisman	Nota o‘rtacha uzunlikni qayd etadi	Audio-video yozuv, ustoz ijrosi
Mikrointervalli intonatsiya	Past	Temperatsiyalangan tizim cheklovi	Qo‘shimcha belgilar, spektral tahlil
Bezaklar	Past	Ko‘p bezaklar shartli belgilarga sig‘maydi	Tavsifiy transkripsiya, video
Tembr va zarb turi	Past	Nota tembrni bevosita ifodalamaydi	Audio yozuv, izohli yozuv
Xonandalik uslubi (avj, nafas, so‘z va ohang)	Past	Ovoz texnikasi yozuvdan tashqarida	Ustoz-shogird ta’limi, video
Mahalliy ijro maktabi	Qisman	Yagona nashr variantlarni birlashtiradi	Variantli nashrlar, maktab ko‘rsatilgan arxiv

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, nota yozuvi musiqaning tuzilmaviy tomonini, ya’ni “nima” chalinishini yaxshi saqlaydi, “qanday” chalinishi esa ko‘p hollarda yozuvdan tashqarida qoladi. Demak, notalashtirishning afzalliklari va cheklovlarini bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish o‘rinli emas: ular bitta jarayonning ikki tomoni bo‘lib, har bir parametr uchun mos to‘ldiruvchi vositani tanlash orqali uyg‘unlashtirilishi mumkin.

Muhokama. Olingan natijalar notalashtirish o‘zbek musiqasi uchun tarixan zarur va samarali jarayon bo‘lganini ko‘rsatadi. U merosni saqlab qoldi, keng qamrovli musiqa ta’limi tizimini yaratish imkonini berdi, shu bilan birga musiqa matnini muayyan shaklda barqarorlashtirdi. T. Levin XX asrda Markaziy Osiyoda musiqa ta’limi va ijrochiligi institutsional shakl olgani, nota yozuvi, konservatoriya va orkestr tizimi keng joriy etilganini qayd etadi; uning fikricha, bu jarayon merosni saqlash bilan birga ijro shakllarini ma’lum darajada yagona me’yorga keltirgan [15; 16]. Mazkur kuzatish notalashtirishni inkor etishga emas, uning imkoniyatlarini to‘g‘ri baholashga undaydi. Bugungi vazifa notadan voz kechish emas, uning o‘rni va chegarasini

aniq belgilash, nota matnini jonli ijro an’anasi bilan uyg‘un holda qo‘llashdir. Bu vazifa milliy maqom san’atini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar mazmuniga ham mos keladi.

Xorazm tanbur chizig‘i tajribasi bu borada ibratlidir. U og‘zaki an’ananing o‘rnini egallashga intilmagan, ijrochi xotirasiga tayanch bo‘lib xizmat qilgan [11]. Zamonaviy notalashtirish ham shunday vazifani bajarsa, ya’ni ijroning asosini qayd etib, uning jonli tomonini ustoz ijrosiga qoldirsa, nota va og‘zaki an’ana o‘rtasidagi ziddiyat yumshaydi. Xudning dala ishida yozuvni boshqa qayd vositalari bilan birga qo‘llash haqidagi tavsiyasi [14] ham shu xulosani qo‘llab-quvvatlaydi.

Tahlil asosida nota yozuvini qo‘llashning quyidagi modeli taklif etiladi. Nota matni ijroning “skeleti” sifatida qaraladi, bezak va improvizatsiya ustoz ijrosidan o‘rganiladi. Mikrointervallar uchun qo‘shimcha belgilar (masalan, chorak tonni bildiruvchi diyez va bemol belgilari) va izohlar ishlatiladi. Nota nashrlariga audio va video yozuv ilova qilinadi. Bir kuyning turli ijro maktablari va ustozlarga mansub variantlari, ijrochi va maktab ko‘rsatilgan holda, alohida nashr etiladi. Raqamli vositalar, jumladan, nota muharrirlari, spektral tahlil va onlayn arxivlar tavsifiy yozuvni to‘ldirishda qo‘llanadi.

Raqamli vositalar bu modelda alohida o‘rin tutadi. Avvalgi davrlarda tavsifiy transkripsiya juda ko‘p mehnat talab qilgan va natijasi o‘qish uchun noqulay bo‘lgan. Bugun audio yozuvni spektral tahlil qilish orqali ijrochi qaysi balandlikdan foydalanganini, bezak qanday davomiylikka ega ekanini ko‘rish mumkin. Nota muharrirlari esa standart yozuvga qo‘shimcha belgilar kiritishni osonlashtiradi. Shu tariqa Siger ajratgan ikki yozuv turi bir nashrda birlashadi: ijrochi uchun ko‘rsatmali nota, tadqiqotchi va talaba uchun esa ijroning tavsifiy qaydi [12]. Bunday nashrlarda manbaning ijrochisi, yozib olingan vaqti va ijro maktabi aniq ko‘rsatilishi lozim, aks holda turli maktablarga mansub variantlar yana aralashib ketadi.

Bu yondashuv ijrochilik amaliyotida ham o‘z ifodasini topadi. Yosh ijrochi bir kuyning bir necha ustoz variantini tinglab, nota bilan solishtirganda ijro maktablari orasidagi farqni ongli ravishda anglaydi va o‘z ijrosini shu an’analardan biriga tayangan holda quradi. Nota bu holda ijroni cheklovchi qolip vazifasini emas, turli variantlarni taqqoslash uchun umumiy o‘lchov vazifasini bajaradi.

Maqom ijrochiligi ta’limi uchun o‘quv nota nashrlarini tayyorlashda bir necha talabga amal qilish maqsadga muvofiq. Birinchidan, har bir nota matnida u qaysi ustoz ijrosidan, qachon va qaysi ijro maktabi an’anasida yozib olingani ko‘rsatiladi. Ikkinchidan, bir sho‘baning turli ustozlarga mansub variantlari yonma-yon beriladi, bu talabaga ularni taqqoslash imkonini yaratadi. Uchinchidan, nota matni audio yoki video yozuv bilan birga taqdim etiladi va talaba avval yozuvni tinglab, so‘ng notani o‘qiydi. To‘rtinchidan, bezak va mikrointervallar uchun qo‘llangan

qo‘shimcha belgilar nashr boshida izohlab beriladi. Bunday talablar nota yozuvining afzalliklarini saqlagan holda uning cheklovlarini ta’lim jarayonida qoplashga yordam beradi.

Pedagogik jihatdan eng samarali yo‘l aralash ta’limdir: talaba kuyni avval ustozdan eshitib o‘rganadi, so‘ng uni nota bilan tekshiradi va mustahkamlaydi. Bunda nota yozuvining aniqligi va ommaviyligi an’anaviy ijroning jonli, individual xususiyati bilan birlashadi. Mazkur model maqom ijrochiligi o‘quv dasturlarini, nota nashrlarini tayyorlash talablarini va meros namunalarini arxivlash ishlarini yanada takomillashtirishda qo‘llanishi mumkin, bu esa PQ-3391-son qarorda belgilangan vazifalar [2] bilan hamohangdir.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Ish nashr etilgan manbalarni nazariy tahlil qilishga tayanadi. 2-jadvaldagi baholash sifat jihatidan berilgan; nota matni va ijro o‘rtasidagi farqni miqdoriy o‘lchash, masalan, mikrointervallar og‘ishini akustik tahlil qilish, kelgusi tadqiqotlar vazifasidir. Buxoro, Xorazm va Farg‘ona-Toshkent ijro maktablari bo‘yicha qiyosiy empirik tadqiqotlar ham taklif etilgan modelni aniqlashtirishga yordam beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, o‘zbek musiqasida notalashtirish uch bosqichni bosib o‘tgan: XIX asrdagi Xorazm tanbur chizig‘i, 1920–1970-yillardagi ilmiy qayd etish va hozirgi ta’limiy-raqamli bosqich. Har bir bosqichda yozuv turi va vazifasi o‘zgargan, biroq u og‘zaki an’anani to‘liq almashtirmagan.

Ikkinchidan, nota yozuvi shakl, lad asosi, usul davri va asosiy kuy chizig‘ini ishonchli qayd etadi. Mikrointervalli intonatsiya, bezaklar, tembr, ritmik erkinlik va xonandalik uslubi esa yozuvda qisman yoki kam aks etadi. Cholg‘u va xonandalikda bu ta’sir farqlanadi: torli va puflama cholg‘ularda intonatsiya va bezak, doirada zarb turi va tembr, xonandalikda esa ovoz uslubi, nafas va so‘z bilan ohang munosabati yozuvdan tashqarida qoladi.

Uchinchidan, notalashtirishning afzalliklari va cheklovlari bir-birini istisno qilmaydi. Nota matnini ijro asosi sifatida qo‘llash, uni ustoz ijrosi, variantli nashrlar, audio-video yozuvlar va raqamli arxivlar bilan to‘ldirish milliy musiqa merosining ham ilmiy aniqligini, ham jonli ijro an’anasini saqlashga imkon beradi.

To‘rtinchidan, PQ-3391-son qaror va Xalqaro maqom san’ati anjumani maqom merosini saqlash va targ‘ib qilish uchun mustahkam huquqiy va tashkiliy asos yaratgan [2]. Taklif etilgan model shu asosda nota nashrlari, o‘quv dasturlari va meros arxivlarini yanada takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar taklif etiladi: maqom va cholg‘u nota nashrlariga audio-video ilovalarni majburiy qo‘shish; bir kuyning turli ijro maktablariga mansub variantlarini maktab va ijrochi ko‘rsatilgan holda nashr etish; mikrointervallar va doira zarb turlari uchun yagona shartli belgilar tizimini ishlab chiqish; musiqa ta’limida “eshitish – nota bilan tekshirish”

tamoyiliga asoslangan aralash usulni keng qo‘llash. Kelgusi tadqiqotlar mikrointervallarning akustik tahlili va ijro maktablarining qiyosiy empirik o‘rganilishiga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shashmaqom music. Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity (proclaimed 2003, inscribed 2008). – UNESCO. – URL: https://ich.unesco.org/en/RL/shashmaqom-music-00089

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi “O‘zbek milliy maqom san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3391-son qarori. – URL: https://lex.uz/docs/3581630

3. Bekjon Rahmon o‘g‘li, Devonzoda M.Yu. Xorazm musiqiy tarixchasi (1925) / nashrga tayyorl. B. Matyoqubov. – Toshkent: Yozuvchi, 1998.

4. Fitrat A. O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi. – Samarqand–Toshkent, 1927; qayta nashr: Toshkent: Fan, 1993.

5. Abdullayeva Sh. The work “A Brief History of Khorezmian Music” as an important source in the study of Central Asian musical art // Humansciences: Journal of Human Sciences. – 2026. – Vol. 2, № 4. – P. 16–22. – DOI: 10.47390/hum-i4v2y2026/n03

6. Успенский В.А. Шашмаком. – М., 1924.

7. Беляев В.М. Музыкальные инструменты Узбекистана. – М.: Музгиз, 1933.

8. Кароматов Ф.М. Узбекская инструментальная музыка. Наследие. – Ташкент, 1972.

9. Rajabiy Yu. Shashmaqom. 1–6 jildlar. – Toshkent, 1966–1975.

10. Matyoqubov O. Maqomot. – Toshkent: Musiqa, 2004.

11. Matyakubov O., Powers H. 19th century Khorezmian tanbur notation: fixing music in an oral tradition // Yearbook for Traditional Music. – 1990. – Vol. 22. – P. 29–35. – DOI: 10.2307/767929

12. Seeger C. Prescriptive and descriptive music-writing // The Musical Quarterly. – 1958. – Vol. 44, № 2. – P. 184–195. – DOI: 10.1093/mq/XLIV.2.184

13. Nettl B. The Study of Ethnomusicology: Thirty-Three Discussions. – 3rd ed. – Urbana: University of Illinois Press, 2015.

14. Hood M. The Ethnomusicologist. – New York: McGraw-Hill, 1971.

15. Levin T. The Hundred Thousand Fools of God: Musical Travels in Central Asia (and Queens, New York). – Bloomington: Indiana University Press, 1996.

16. Levin T., Daukeyeva S., Köchümkulova E. (eds.) The Music of Central Asia. – Bloomington: Indiana University Press, 2016.

17. Ikramov I.I. About V. Uspensky’s musical notation in Uzbekistan // Проблемы современной науки и образования. – 2021. – № 10 (167). – С. 102–104.